

УДК 94 (477.42): 349.3-053.5.-058.68

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.12>

ПРОБЛЕМА ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ НА ЖИТОМИРЩИНІ ТА БОРОТЬБА З НЕЮ В ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ (1944–1953 РОКИ)

Власюк Ігор,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії*

Житомирського державного університету імені Івана Франка

Стародубець Галина,

*доктор історичних наук, професор,
завідувачка кафедри всесвітньої історії*

Житомирського державного університету імені Івана Франка

У статті аналізуються масштаби поширення дитячої безпритульності та бездоглядності в Житомирській області в перше післявоєнне десятиліття. Розглядається також система заходів радянської влади для подолання цієї соціальної проблеми, зокрема стан і умови функціонування в регіоні дитячих будинків.

Зазначено, що після визволення області від німецьких окупантів проблема дитячої безпритульності постає надзвичайно гостро, що було зумовлено низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Її розв'язання великою мірою залежало як від уваги до неї відповідних державних органів, так і суспільства загалом, яке мало своєчасно реагувати на потреби таких дітей. У рамках вирішення цього завдання на порядку денному місцевої влади стояло питання становища дитячих будинків, які потребували серйозної допомоги.

Місцева влада розуміла необхідність швидкого вирішення нагальних проблем дітей, про що свідчать її щорічні постанови протягом зазначеного періоду. Серед заходів, спрямованих місцевими органами влади на боротьбу з дитячою безпритульністю, можна назвати: облік безпритульних дітей, влаштування їх у дитбудинки та на індивідуальний і колективний патронат, організація інституту громадських інспекторів з боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, виділення додаткових приміщень для облаштування дитячих будинків, а також забезпечення їх необхідним інвентарем і обладнанням, виділення дитячим будинкам від 20 до 30 га землі для організації допоміжного господарства тощо.

Однак, як показала практика, заходи партійно-радянських органів влади щодо подолання дитячої безпритульності та бездоглядності здійснювалися бюрократичним способом, тому були малоєфективними. Традиційно обласне керівництво головну причину такого стану справ убачало в халатному ставленні до роботи керівників дитячих будинків, неналежному контролі за цим процесом із боку партійних кураторів, зловживанні службовим становищем окремих чиновників тощо. Тому на початок 1950-х років проблема залишалася далекою від свого вирішення.

Ключові слова: *Житомирська область, Україна, діти, дитячі будинки, дитяча безпритульність, радянська влада.*

Vlasyuk Igor, Starodubets Galyna. The problem of children's homelessness in the Zhytomyr region and the fight against it during the Late Stalinism (1944–1953)

The extent of child homelessness and carelessness in the Zhytomyr region in the first postwar decade is analyzed in the article. The system of measures taken by the Soviet authorities to overcome this social problem is also considered. In particular, the state and conditions of functioning of orphanages in the region are described.

It is stated that after the liberation of the region from the German occupiers, the problem of child homelessness became extremely urgent, which was caused by a number of both objective and subjective factors. Its solution to a large extent depended on the attention of the relevant state bodies and society in general, which had to respond in a timely manner to the needs of such children. As part of this task solution, the issue of the situation of orphanages, which needed serious assistance, was on the agenda of local authorities.

Local authorities understood the need to quickly address the urgent problems of children, as evidenced by its annual regulations during this period. Among the measures aimed at overcoming child homelessness by local authorities are: registration of homeless children, placement them in orphanages and individual and collective patronage, organization of the institute of public inspectors to combat child homelessness and carelessness, allocation of additional premises for children's homes, as well as providing them with the necessary inventory and equipment, allocating from 20 to 30 hectares of land to orphanages for the organization of subsidiary farms, etc.

However, as practice has shown, the measures taken by the party-Soviet authorities to overcome child homelessness and carelessness were carried out in a bureaucratic manner and, therefore, were ineffective. Traditionally, the regional leadership saw the main reason for this state of affairs in the negligent attitude to the work of orphanage management, insufficient control over this process by party curators, abuse of their professional position by some officials, etc. Therefore, in the early 1950s, the problem remained far from being solved.

Key words: *Zhytomyr region, Ukraine, children, orphanages, child homelessness, soviet power.*

Соціальні проблеми дітей у сучасній Україні, зокрема і проблема дитячої безпритульності, залишаються актуальним та важливим напрямом роботи державних органів і безпосередньо пов'язані з політичним, соціально-економічним становищем нашої держави. За статистичними даними відповідних державних органів 2016–2018 рр., майже 150 тисяч неповнолітніх в Україні бродяжать чи жебракують, мають схильність до вчинення правопорушень, уживання наркотичних засобів тощо, перебувають на профілактичному обліку [15, с. 18]. Вирішення цих та інших проблем дітей реалізується через відповідні закони й інші нормативно-правові акти, серед яких важливо виділити ухвалену минулого року постанову Верховної Ради України «Про стан соціального захисту дітей та невідкладні заходи, спрямовані на захист прав дитини в Україні» (№ 483–ІХ від 17 січня 2020 р.) [14].

З огляду на це доцільним, на наш погляд, є вивчення історичного досвіду вирішення соціальних проблем дітей, зокрема й на прикладі Житомирської області, у післявоєнний період. Ця проблема висвітлена в низці праць сучасних українських дослідників. І. Безлюдна вивчає матеріальне становище дитячих будинків в Україні в реаліях повоєнного часу [1]. Автори колективної монографії «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» аналізують широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму, зокрема й проблеми соціалізації дітей післявоєнного періоду [16]. Аналізу причин дитячої безпритульності та бездоглядності в перші післявоєнні роки та боротьбі із цими явищами у Донбасі присвячено монографію П. Доброва, І. Грідіної, Н. Касьянкової [11]. Т. Завгородня, І. Плугатар у своїй праці аналізують досвід теорії й організації практики опіки дітей і молоді в Україні в 1945–1990 рр. [12].

Досі немає комплексного дослідження заходів державних органів Житомирської області з боротьби з дитячою безпритульністю та вирішення проблем роботи дитячих будинків. Частковому аналізу цієї проблеми присвячено окремих сюжет у дисертації Н. Коваленко (дослідила соціальне становище дітей Житомирщини, переважно в 1944–1947 рр.) [13], тема функціонування дитячих будинків області порушена у статті Г. Стародубець [17].

Метою нашого дослідження є висвітлення соціальних проблем дітей Житомирської області в повоєнний період, комплексний аналіз здійснюваних відповідними органами радянської влади в Житомирській області заходів щодо їх подолання.

Перші роки після звільнення Житомирщини від німецької окупації були дуже складними та вимагали від влади вирішення багатьох проблем із відновлення матеріально-технічної бази, соціально-побутової, культурно-освітньої сфер, зокрема й дитячої безпритульності, в області.

Розв'язання цієї проблеми великою мірою залежало як від уваги до неї відповідних державних органів, так і суспільства загалом, яке мало своєчасно реагувати на потреби таких дітей. У рамках вирішення цього завдання на порядку денному місцевої влади стояло питання становища дитячих будинків, які потребували серйозної допомоги.

Документи свідчать, що відразу після звільнення Житомирської області радянська влада вжила низку відповідних заходів. Так, у постанові № 105 виконкому Житомирської обласної ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У від 19 серпня 1944 р. йшлося про заходи, спрямовані на подолання дитячої безпритульності та бездоглядності, що виникли внаслідок війни. Серед найважливіших: «виявити й облікувати безпритульних дітей, забезпечити влаштування їх у дитбудинки та на індивідуальний і колективний патронат»; «організувати інститут громадських інспекторів з боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю»; «з метою ліквідації скупченості дітей у дитячих будинках виділити додатково придатні приміщення з урахуванням встановлених норм житлової площі, устаткувати ці приміщення потрібним інвентарем і обладнанням»; «до 1 вересня 1944 р. відвести дитячим будинкам від 20 до 30 га землі для організації допоміжного господарства». Ставилося питання про ремонт дитячих будинків та забезпечення їх паливом на опалюваний період, виділення їм транспорту. Обласне управління НКВС зобов'язувалося підбирати всіх безпритульних дітей, а також налагодити роботу дитячих адресних столів [2, арк. 64–64].

Нагальною потребою для дитячих будинків було забезпечення їх кваліфікованим педагогічним персоналом. Із цією метою обласний відділ народної освіти мав організувати в 1944 р. в м. Житомирі для 30 осіб місячні курси підвищення кваліфікації вихователів дитячих будинків; «разом із громадськими організаціями поширити практику шефства над дитячими будинками з боку промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, МТС та ін.». Редакціям обласної та районних газет було дано вказівку висвітлювати на своїх сторінках питання боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю [2, арк. 65–65].

За підрахунками Н. Коваленко, до війни в Житомирській області діяли 24 дитбудинки (4 654 дитини). Після звільнення області від нацистів у 1944 р. працювали: дитбудинки кістково-туберкульозних хвороб, будинки розумово-відсталих дітей і 7 загальних дитбудинків [13, с. 146]. Наприкінці 1945 р.

в області функціонували 22 дитбудинки і 3 спецшколи, якими було охоплено 2 604 вихованці, з яких 1 405 хлопчиків і 1 199 дівчаток» [2, арк. 67]. Завдяки зусиллям місцевої влади значно поліпшили матеріальне становище дитячих будинків місячники, декадники, недільники допомоги їм із боку громадськості (особливо Житомирського, Коростишівського, Корнінського, Попільнянського районів). Ця допомога полягала в ремонті приміщень, завезенні палива, виготовленні та придбанні значної кількості твердого і м'якого інвентаря.

Однак не в усіх районах області ці проблеми вирішувалися місцевою владою належним чином. Так, «в Овруцькому дитбудинку замість планової кількості 100 дітей було розміщено лише 61 дитину, у Довбишському спеціальному дитбудинку замість 300 дітей перебувало 127». Традиційно причину такої ситуації вбачали в тому, що «утворені постійно діючі комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в районах фактично самоусунулись від роботи, а в Довбишському, Баранівському районах зовсім не були створені» [3, арк. 40].

Станом на травень 1946 р. не всі роботи щодо відновлення дитячих установ було завершено. Так, у Житомирському дитячому будинку для розумово-відсталіх дітей відновлювальні роботи було проведено лише на 50%; їх планувалося завершити у 1946 р. [3, арк. 52–53]. Голодні 1946–1947 рр. позначилися на кількісному зростанні дітей-сиріт. Так, восени «1947 р. в дитбудинках області налічувалося 7 500 дітей, віддано в патронат і під опіку 8 000 осіб» [5, арк. 115]. У січні 1948 р. тільки в м. Житомирі налічувалося 236 дітей-сиріт, 2 090 напівсиріт; для них було організовано дитячий будинок, куди було влаштовано 104 дитини; направлено до інших будинків області 80 дітей; взято на патронат 197 дітей [9, арк. 24].

У Чуднівському, Любарському, Словечанському, Олевському, Ємільчинському й інших районах області до 1946 р. багато дітей так і не були влаштовані а дитбудинки, а більшість тих, хто перебував на патронаті й опіці, проживали в незадовільних матеріально-побутових умовах. Така ситуація була досить типовою для повоєнного періоду, адже більшість населення проживали якщо не в землянках, то в напівзруйнованих війною будинках, у комунальних квартирах. Важке матеріально-побутове становище посилювалося голодом 1946–1947 рр.

Матеріальне становище дитячих будинків у перші післякупаційні роки так само залишалося вкрай важким. Окрім цілком об'єктивних причин такої ситуації, не менш значущими були суб'єктивні, як-от «крадіжки та розбазарювання їхніх фондів» [3, арк. 41]. Перевіркою дитячих будинків Прокуратурою УРСР та місцевими ревізіями було встановлено, що станом на 1948 р. «у дитячих будинках більшості районів області до цього часу мають місце численні випадки привласнення та розбазарювання державного майна, розкрадання продуктів харчування, призначених для дітей, а також випадки вживання антипедагогічних методів виховання дітей». Особливо неблагополучними в цьому плані були Черняхівський, Овруцький, Левківський та інші дитбудинки [6, арк. 370]. Влада реагувала на ці негативні прояви посиленням контролю над правильним використанням матеріальних цінностей та фінансів у дитбудинках та суворою відповідальністю винуватців.

Не менш складною, як і в усій області повоєнного часу, залишалася проблема медичного обслуговування та забезпечення населення, зокрема й дітей, які перебували в дитячих будинках або були безпритульними. Окремі звіти державних органів вказують на незадовільне медичне обслуговування дитбудинків. Так, у Черняхівському, Новоград-Волинському дитбудинках медичну роботу було перекладено на плечі медсестер, тому що лікарі рідко бували там. Мали місце факти, коли діти, які хворіли на стригучий лишай, туберкульоз, не були госпіталізовані (Іванківський, Радомишльський та інші дитбудинки); не було забезпечено контролю за своєчасним і безперебійним постачанням дитбудинків продуктами харчування [3, арк. 41, 49]. Обласний відділ охорони здоров'я намагався вирішити ці проблеми шляхом оздоровлення дітей-сиріт у санаторіях, піонерських таборах, на дитмайданчиках області. Ініційовано було заборону продажу неповнолітнім спиртних напоїв та тютюну. Проте без належного рівня медичного обслуговування загалом розв'язати проблему на локальному рівні не видавалося за можливе. Вона мала комплексний характер, адже в той період в області навіть лікарів катастрофічно не вистачало, медичних препаратів та медичних закладів і поготів.

Окрім низького рівня медичного обслуговування вихованців дитбудинків, ці заклади були обтяжені іншими проблемами: відсутністю належного матеріально-технічного стану їх забезпечення. Так, у Ново-Миропільському дитбудинку Дзержинського району діти спали по троє на одному ліжку через недостатню кількість житлової площі; у ньому були відсутні робочі кімнати, лазня, пральня. 36 дитбудинків не мали дезінфекційних камер, 15 не мали лазень і пралень [5, арк. 115]. Навіть станом на 1953 р. у багатьох дитячих будинках Житомирської області ще спостерігався брак достатньої кількості ліжок для вихованців [1, с. 141], несвоєчасно постачалися в дитбудинки продовольчі товари, одяг, меблі.

Процес влаштування вихованців дитячих будинків на роботу у промисловість та сільське господарство було організовано погано, унаслідок чого вони знову ставали безпритульними [7, арк. 337].

Тема облаштування дитячих будинків та боротьби з дитячою безпритульністю постійно перебувала на контролі місцевих органів партійно-радянської влади, про що свідчить наявність численних постанов, які стосуються кола цих питань. Однак, з іншого боку, їх наявність засвідчує недостатню спроможність їх вирішення, оскільки ті самі постанови дублювалися кожного року, наповнювалися сухими офіційними трафаретними фразами на кшталт: «підвищити відповідальність голів райвиконкомів за роботу дитячих будинків», «забезпечити проведення фінансових ревізій дитячих будинків», встановити «систематичний контроль за роботою прикріплених до будинків лікарів» тощо [7, арк. 338].

Окрім забезпечення матеріальної сторони життя дітей-сиріт, велике значення надавалося питанням їхнього культурно-освітнього розвитку, зокрема «організації бібліотек у дитбудинках, систематичного поповнення їх політичною, науково-популярною та художньою літературою» [3, арк. 43–44], а також питанням ідейно-політичного виховання як дітей, так і співробітників дитячих будинків.

На початку 1950-х рр. проблема дитячої безпритульності в регіоні залишалася актуальною. Тільки «за 5 місяців 1951 р. органами міліції було затримано та доставлено в дитячі кімнати 360 бездоглядних дітей шкільного віку; стягнуто штрафів із батьків таких дітей на суму 2 300 крб» [8, арк. 276–277]. Місцева влада вбачала причину такої ситуації, з одного боку, у недостатній роботі педагогів щодо організації позашкільної роботи з дітьми, зокрема й Палацу піонерів. З іншого боку, відповідальність за зростання кількості правопорушень, які вчиняли діти та підлітки (дитяча бездоглядність, жебракування, порушення правил суспільного порядку в місті, травмування дітей снарядами, що залишилися після війни тощо), покладалася на органи міліції. З метою подолання цих проблем Житомирська міська рада ініціювала проведення низки заходів: «організувати позашкільну роботу серед учнів у літній період, посилити виховну роботу серед батьків через проведення лекцій про їх роль у проведенні літніх канікул та про дитячу бездоглядність (по радіо, наочної агітації через кіно і пресу). Комсомольським організаціям взяти активну участь в організації дозвілля дітей та в допомозі дитячим кімнатам при органах міліції в боротьбі з дитячою безпритульністю; пришвидшити очищення території міста від вибухових речовин» [8, арк. 276–277].

В інших районах області теж проводилася відповідна робота. Однак здебільшого вона мала формальний характер – зазвичай створювалися офіційні комісії, які час від часу мали звітувати про виконання раніше затвердженого плану роботи. Так, у м. Коростені в 1952 р. при виконкомі міської ради було організовано комісію із влаштування дітей, які залишилися без батьків. Вона мала займатись організацією роботи з виявлення дітей-сиріт, влаштування їх у дитячі будинки та патронати, а також працевлаштуванням підлітків на підприємствах міста [10, арк. 33–34]. Особливе значення надавалося виховній роботі з такими дітьми.

Варто підкреслити, що попри всю складність вирішення проблеми дитячої безпритульності в умовах повоєнного часу, більшовицько-радянська влада монополізувала контроль над цим процесом, залишала поза його рамками діяльність потенційно можливих агентів впливу на цю категорію дітей та підлітків. Ідеться насамперед про такі традиційні інституції, як церква, різного роду громадські благодійні організації, які в рамках сталінського комуністичного режиму були або знищені, або відкинуті на маргінес. Натомість компартійні та радянські органи влади продукували в цей період багато різних постанов та інших нормативних актів щодо вирішення проблем безпритульних дітей, «однак виконувалися вони складно, часто формально та малоефективно; радянська влада переймалася й іншими післявоєнними проблемами» [16, с. 246].

Висновки. У перше повоєнне десятиліття проблема дитячої безпритульності в Житомирській області, як і в усій Україні, стояла надзвичайно гостро, що було зумовлено низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Насамперед це важке соціально-економічне становище, у якому опинилося радянське суспільство після Другої світової війни. Дитяча безпритульність та бездоглядність упродовж тривалого часу залишалися першими серед соціальних проблем дітей повоєнного періоду. Місцева влада розуміла необхідність якнайшвидшого їх вирішення, про що свідчать численні постанови, офіційні рішення та вказівки відповідним органам щодо алгоритму їх розв'язання. Значна увага приділялася залученню у процес боротьби з дитячою безпритульністю та безоглядністю, окрім офіційних органів влади, широких кіл громадськості, молодіжних та дитячих організацій. Варто зазначити, що поза його рамками залишалися церква, потенційно можливі різного роду благодійні організації, які апріорі не могли розгорнути свою суспільно корисну діяльність у рамках комуністичного політичного режиму. Важливою складовою частинною цього процесу була політико-ідеологічна, виховна робота, яка перебувала під пильним контролем місцевих комітетів КП(б)У / КПУ.

Однак, як показала практика, заходи партійно-радянських органів влади щодо подолання дитячої безпритульності та бездоглядності здійснювалися бюрократичним способом, тому були малоефективними. Традиційно обласне керівництво головну причину такого стану справ вбачало в халатному ставленні до роботи керівників дитячих будинків, неналежному контролі за цим процесом із боку партійних кураторів, зловживанні службовим становищем окремих чиновників тощо. Тому на початок 1950-х рр. проблема залишалася далекою від свого вирішення.

Література:

1. Безлюдна І. Матеріальне становище дитячих будинків в Україні у реаліях повосенного часу (друга половина 1940-х – 1950-ті рр.). *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика* : збірник статей. Київ, 2014. Вип. 19. С. 138–147.
2. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 12. 160 арк.
3. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 143. 145 арк.
4. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 234. 49 арк.
5. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 315. 168 арк.
6. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 324. 583 арк.
7. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 399. 396 арк.
8. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 280. Оп. 5. Спр. 120. 294 арк.
9. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 280. Оп. 5. Спр. 46. 140 арк.
10. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 819. Оп. 2. Спр. 55. 359 арк.
11. Добров П., Грідіна І., Касьянова Н. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу) : монографія. Донецьк, 2011. 203 с.
12. Завгородня Т., Плугатар І. Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945–1990 рр.) : монографія. Івано-Франківськ : НАІР, 2012. 208 с.
13. Коваленко Н. Соціально-економічний та культурний розвиток українського села наприкінці 1943 – першої половини 1953 рр. (на матеріалах Житомирської області) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Житомир, 2017. 261 с.
14. Про стан соціального захисту дітей та невідкладні заходи, спрямовані на захист прав дитини в Україні : постанова Верховної Ради України № 483–ІХ від 17 січня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-IX#Text> (дата звернення: 03.03.2021).
15. Пустовий О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 284 с.
16. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба : колективна монографія / відп. ред. В. Даниленко ; ред.-упоряд. Н. Лаас. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
17. Стародубець Г. Особливості процесу відновлення мережі сільських шкіл Житомирської області у 1944–1945 навчальному році: реалії повсякдення. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»* 2019. Вип. 2. С. 41–49.